

Omówienia i recenzje

E. Neustupný, DEMOGRAFIE PRAVĚKÝCH POHŘEBIŠŤ. „Archeologický Ústav CSAV“, Praha 1983, 173 ss., 6 ryc., 26 tabel.

Ocena wielkości dawnych grup ludzkich i ich charakterystyka demograficzna należą do najtrudniejszych problemów rekonstrukcji prahistorycznych. Równocześnie są to sprawy tak ważne, że związane z nimi pytania tkwią w podtekstach większości zagadnień archeologicznych. Niestety najczęściej pozostają one bez odpowiedzi. Bywa tak nawet wówczas, gdy badane źródła dają w tym zakresie możliwość ugruntowanych rozwiązań. Tymczasem problematyka rekonstrukcji paleodemograficznych jest rozwiniętą dziedziną dociekań naukowych, wyposażoną we wcale niemały zespół środków metodycznych. Żałować zatem wypada, że w polskim piśmiennictwie archeologicznym niewiele uwagi poświęca się tym zagadnieniom. Niedostatek ten pomoże nieco uzupełnić niedawno opublikowana i łatwo u nas dostępna praca znanego czeskiego badacza Evžena Neustupného.

Demografie pravěkých pohřebišť to niewielka książka złożona z trzech części. Pierwszą autor poświęcił wprowadzeniu do zagadnień demografii pradziejowej. Drugą wypełniają uwagi na temat modeli demograficznych znajdujących zastosowanie w badaniach nad dawnymi populacjami, trzecia zaś zawiera szczegółową analizę kilku przykładów rekonstrukcji wykonanych na podstawie materiałów z cmentarzysk neolitycznych, z okresu lateńskiego i wczesnego średniowiecza.

Każda z wymienionych części składa się z rozdziałów poświęconych odrębnym zagadnieniom, które łącznie tworzą treściwy i logicznie spójny wykład. Czytelnik znajdzie tam dokładny opis podstawowych metod rekonstrukcji paleodemograficznych i zasad ich stosowania. Wiele uwagi autor poświęcił dyskusji nad niektórymi mocno ugruntowanymi poglądami na ilościowy rozrost i strukturę pradziejowych populacji ludzkich i wykazał, jak wiele jest wśród nich opinii zupełnie błędnych.

E. Neustupný przeznaczył swą książkę dla archeologów chcąc zwrócić uwagę na problematykę ważną, lecz rzadko podejmowaną. Lektura tej pracy nie jest łatwa. Niejeden zapewne czytelnik poczuje się uwikłany w matematyczny tok wywodów. Mimo to pragnę zachęcić do uważnego studiowania książki. Sądzę, że zrobię to najlepiej opisując najważniejsze spośród ustaleń autora.

Rekonstrukcje paleodemograficzne wykonywane są na podstawie danych archeologicznych i antropologicznych. Największe znaczenie przypisuje się na ogół wynikom badań cmentarzysk. Analizy demograficzne wykonywane na ich podstawie mogą rzeczywiście prowadzić do wniosków istotnych, muszą być jednak przy tym spełnione trzy zasadnicze warunki. Pierwszy zakłada, że populacja, do której odnoszą się badania, była zamknięta – to znaczy jej ludność i struktura nie zmieniały się na skutek wędrówek (imigracji i emigracji). Drugi to postulat zastojowości (stacjonarności). Oznacza on taką populację, w której ilość urodzeń i zgonów jest mniej więcej taka sama. Liczbę żyjących osobników oraz rozkład ich wieku określa zatem porządek wymierania. Populacja zastojowa jest więc granicznym przypadkiem ludności ustabilizowanej (w sensie demograficznym). Trzeci spośród wspomnianych warunków dotyczy pełności obserwacji. Chodzi tu o konieczne założenie, że na badanym cmentarzysku zostali pochowani wszyscy zmarli w danej grupie ludzkiej, a ich szczątki udało się odkryć i poprawnie oznaczyć metodami antropologicznymi.

Nie trudno stwierdzić, że ze spełnieniem ostatnio wymienionego postulatów wiąże się w praktyce najwięcej problemów. Warunek stacjonarności lokalnej populacji mógłby również nasuwać uzasadnione wątpliwości, odgrywa on jednak rolę najprostszego założenia modelowego i jako taki nie musi być przedmiotem dyskusji przed wykonaniem analiz. Poza tym, jak podkreśla E. Neustupný, pradziejowe grupy ludzkie raczej rzadko przekraczały znacząco stan ludności zastojowej. Natomiast postulat zamkniętego charakteru populacji zawsze powinien być poparty solidną analizą archeologiczną i antropologiczną.

Jeżeli stan badań cmentarzyska uzasadnia przyjęcie wspomnianych założeń, można wykonać szczegółową rekonstrukcję grupy ludzkiej za pomocą tablic wymieralności. Ich celem jest wszechstronna charakterystyka stosunków wymierania ludności. Osiąga się to przez pogładowe ujęcie prawdopodobieństwa zgonów i przeżycia w poszczególnych przedziałach wieku oraz podanie związanych z nimi najważniejszych funkcji biometrycznych. Metody stosowane do opracowania tablic umożliwiają nie tylko określenie liczebności grupy ludzkiej i poznanie prawidłowości jej wymierania, ale są także pomocne przy odtwarzaniu procesów reprodukcji i rozwoju.

Istnieje kilka sposobów budowy tablic wymieralności. Różnią się one zakresem uwzględnianych danych podstawowych i technikami ich podziału. Autor omawianej pracy wykorzystał klasyczną metodę E. Halleya i podał instruktywny opis sposobu jej wykorzystania.

Z interpretacją tablic wymieralności wiąże się zagadnienie modeli demograficznych, któremu E. Neustupný poświęcił jedną z części swojej książki. Czytelnik znajdzie tam uporządkowane wskazówki metodyczne oraz wiele ciekawych refleksji, często burzących stereotypowe przekonania na temat reguł wzrostu ludności pradziejowej. Szczególne zainteresowanie wzbudzą zapewne uwagi o wzorcach mobilności dawnych populacji. Autor rozróżnił w tym zakresie następujące warianty modelowe: kolonizację wewnętrzną i zewnętrzną, ekspansję, inwazję oraz infiltrację. Każdy z nich został zdefiniowany i poddany analizie z punktu widzenia możliwości występowania w warunkach pra- i wczesnodziejowego rozwoju ludności. W rozważaniach tych szczególnie mocno zostało podkreślone znane w demografii twierdzenie, że społeczno-gospodarcze przyczyny ruchów migracyjnych są ważniejsze niż ich związki z reprodukcją biologiczną.

Jedną z głównych myśli wyłożonych przez E. Neustupného jest przekonanie, że dawne populacje były w stanie panować nad rozrodnością i utrzymywać swą liczebność w granicach stacjonarnych. Mnożenie się ludności nie było więc stałym procesem regulowanym wyłącznie czynnikami naturalnymi. Do silnego wzrostu populacji dochodziło tylko wówczas, gdy była ona zmuszona podtrzymać zachwiany układ zależności związanych z własnym funkcjonowaniem (jako wspólnoty społeczno-ekonomiczne) oraz systemem związków zewnętrznych. Działo się tak na przykład w wypadku nadmiernego wymierania, czy też wówczas, gdy część populacji znajdowała się w pierwszym rzucie kolonizacji. W każdym zaś razie wzrost liczby ludności nie był niezależnym czynnikiem, który decydował o zmianach w gospodarce i przeobrażeniach społecznych oraz historycznych.

Rozważania teoretyczne zilustrował E. Neustupný przykładami analiz wykonanych na podstawie materiałów z kilku cmentarzysk pra- i wczesnodziejowych. Pierwszy z nich dotyczy kultury ceramiki wstęgowej rytej. Autor wykorzystał opracowania antropologiczne grobów odkrytych na dwu cmentarzyskach (Sondershausen i Bruchstedt) zbadanych w NRD oraz pewnej liczby pojedynczych pochówków z różnych stanowisk rozmieszczonych na tym samym obszarze. Drugi przykład odnosi się do znanego pola grzebalnego kultury ceramiki sznurowej w Vikleticach (pn. zach. Czechy). W trzecim autor rozpatrzył dane pochodzące z lateńskich cmentarzysk w Czechach. Czwarty wreszcie przykład dotyczy wczesnośredniowiecznych (wielkomorawskich) grobów z Mikulczyc. W obu ostatnio wymienionych przypadkach E. Neustupný stwierdził ograniczoną przydatność danych antropologicznych i archeologicznych do szczegółowej analizy według założonego programu. Materiały neolityczne natomiast okazały się znacznie bardziej wartościowe. Dzięki temu można było ustalić szereg ciekawych faktów dotyczących populacji neolitycznych.

W podsumowaniu pracy E. Neustupný przedstawił zarys ogólnej charakterystyki demograficznej pra- i wczesnodziejowej społeczności rolniczych Europy Środkowej. Z rozważań

tych wynika, że w odniesieniu do przedindustrialnych epok rozwoju ludności na tym obszarze nie można mówić o znaczącej progresji ilościowej. Przeciętny średni wiek dożywany wahał się między 23 i 28 latami. Prawdopodobnie dwie trzecie osobników osiągało próg dojrzałości (ok. 15 lat). Mniej natomiast niż dziesiąta część osób przekraczała wiek 50 lat. Kobiety rodziły przeciętnie 3-4 dzieci, rodzina podstawowa liczyła 3-4 osób i była mało stabilna. Wiele kobiet żyło w stanie wdowieństwa, dużo dzieci stawało się sierotami. Wspólnoty rodowe były niewielkie — złożone najczęściej z kilku rodzin podstawowych. Zazwyczaj trwały one jako populacje zastojowe, potencjalnie jednak miały dużą zdolność mnożenia się, która bywała uruchamiana różnymi bodźcami i powodowała w rozmaitych okresach i miejscach szybki wzrost gęstości zaludnienia.

Część wniosków E. Neustupnego może u niejednego czytelnika pobudzić skłonność do dyskusji. Nie wątpię, że takie też było jedno z zamierzeń autora. Jako skromny przyczynek do polemiki, którą może wywołać opisana praca, chciałbym przedstawić kilka krótkich uwag dotyczących jednak nie tyle samej książki, co w ogóle analiz paleodemograficznych.

Wykorzystywanie szczątków ludzkich do oszacowań wielkości i struktury populacji pradziejowych jest przedmiotem poważnych studiów od przeszło 50 lat. Jednakże w zasadzie dopiero ostatnia dekada była okresem, w którym osiągnięto wyraźny postęp w tych pracach i określono ich podstawowe problemy metodyczne. Najważniejsze ograniczenia badań paleodemograficznych opartych na analizie szczątków ludzkich z cmentarzysk pra- i wczesnodziejowych przedstawiają się następująco:

1. Kopalne materiały antropologiczne są nieokreślonymi próbkami nieznanymi żyjących populacji¹. Oszacowanie błędu nieuchronnie związanego z uogólnianiem wniosków z analizy tych źródeł jest prawdopodobnie najpoważniejszym dylematem badań paleodemograficznych².

2. Trudne, lecz niezbędne jest bardzo dokładne określenie czasu wykorzystywania cmentarzyska. Inaczej nie da się bowiem ustalić, czy pole grzebalne było użytkowane przez małą grupę ludzką w długim okresie, czy też krótko, lecz przez dużą populację³. Przy rozwiązywaniu tego problemu mogą być co prawda pomocne niektóre techniki oszacowań demograficznych⁴, jednakże ich stosowanie nie jest wolne od istotnych utrudnień.

3. Przy konstruowaniu tablic wymieralności wymagane jest założenie zastojowości populacji. W przypadku wykorzystywania danych pochodzących z cmentarzyska przypuszczenie to odnosi się z konieczności do grupy ludzkiej, która żyła na małym terenie w relatywnie krótkim czasie. Tymczasem zastojowość populacji jest założeniem słusznym tylko wówczas, gdy uważa się ją za prawidłowość przeciętną dotyczącą ludności rozległych obszarów w długich przedziałach chronologicznych⁵.

Dyskutując nad problemami rekonstrukcji paleodemograficznych nie sposób zapominać, że prócz analiz, których podstawą są kopalne szczątki ludzkie, oszacowania wielkości dawnych populacji wykonywano metodami opartymi na zupełnie innych podstawach⁶.

¹ D. R. Brothwell, *Paleodemography and earlier British populations*, "World Archaeology", t. 4: 1972, s. 75-87; R. K. Hall, *A test of paleodemographic models*, "American Antiquity", t. 43: 1978, nr 4, s. 715-728.

² A. C. Swedlung, *On a demographer's view of prehistoric demography*, "Current Anthropology", t. 16: 1975, nr 3, s. 462-490.

³ V. G. Childe, *Social evolution*, New York 1951.

⁴ G. Acsadi, J. Nemeskari, *History of human life span and mortality*, Budapest 1970; B. H. Ubelaker, *Reconstruction of demographic profiles from ossuary skeletal samples: a case study from the Tidewater Potomac*, Smithsonian Institution Press nr 18 (Smithsonian Contrib. Anthropol.), Washington DC, 1974.

⁵ A. J. Ammerman, L. L. Cavalli-Sforza, D. K. Wagener, *Toward the estimation of population growth in Old World prehistory*, [w:] E. B. W. Zubrow (red.), *Demographic Anthropology: Quantitative Approaches*, Albuquerque 1976, s. 27-62; J. L. Angel, *The bases of paleodemography*, *American Journal of Phys. Anthropology*, t. 30: 1969, s. 427-437.

⁶ A. C. Swedlund, G. I. Armelagos, *Demographic anthropology*, Dubuque 1976, s. 33; R. M. Schacht, *Estimating past population trends*, "Annual Review of Anthropology", t. 10: 1981, s. 123-134.

Na zakończenie chciałbym przytoczyć bardzo trafną uwagę L. Czerniaka i J. Pionka⁷, którzy pisząc o możliwościach oceny demograficznej populacji wczesneolitycznych stwierdzili między innymi: „[...] metody obliczeń stanu zaludnienia należy zawsze relatywizować do określonego systemu osadnictwa. Mówiąc konkretniej, kluczem do interpretacji demograficznej liczby rejestrowanych punktów osadniczych [...] jest znajomość systemu osadnictwa charakteryzującego daną kulturę archeologiczną”. Warto o tym pamiętać przystępując do uogólniania wniosków wynikających z analizy faktów odkrytych na najpełniej choćby zbadanym cmentarzysku.

Janusz Kruk

— Igni K. Sotnikova: *КУЛЬТУРА НЕОЛИТИЧЕСКОГО АСЕРИКА*, „Archeologia 1987” (Seria archeologicznych studiów), t. 127, Moskwa 1987, W s. 14 tył., 23 tabliczki.

Przedstawiona tutaj rozprawa mała mała pierwotnego zainteresowania posiadała wyłącznie charakter krótkiego streszczenia, odzwierciedlającego stan wiedzy demograficznej grupy profilometrycznej pierwszego wariantu kultury wchodzącej Ukrainy. W trakcie lektury pracy okazało się jednak, że zakres robót Igni K. Sotnikova jest szerszy i precyzyjniej przedstawia ogólny wyznacznik budowy wchodzącego promieniowania i krytyki nie jest to szeroko przedstawione. Dodatkowym argumentem, przemawiającym na korzyść krótkiego streszczenia do pracy I. Sotnikova, był też dość ciekawy fakt, że jak dotychczas profilometryczna wchodząca grupa tryzubowej kultury oraz kultury KAK nie dotyczyła się — poza pewnym wąskim zakresem — na pograniczu obywatelskich studiów (W. Kuznecowa 1987, I. Witulski 1986, 1987) — swojego czasu w publikacji literatury przedmiotu. Na prowadzącemu tymczasem do tego czasu posiadała studium, byłaby raczej krótką rozprawą i streszczeniem profilometrycznej wariantu w grupie dokonywanej przez I. Sotnikova, a jednocześnie swojego czasu przedstawiała stan badań i aktualny stan, dotyczących określonego obszaru kultury na pograniczu Europy Środkowej i Wschodniej, w aspekcie wpływu i impetu z obydwu tych kierunków.

Kultura tryzubowa oraz jej rozprawy przez I. Sotnikova, od czasu jej był długożyciem nie zainteresowania badawczym nad grupą wariantu wchodzącej Ukrainy; stanowi koncepcyjną stronę prac I. K. Sotnikova 1987, 1975, 1973, 1976) przedstawiających profilometryczną wchodzącej grupy tryzubowej KAK — jej rozprawy przedstawiającymi obywatelski stan badań nad wchodzącą kulturą KAK. Podstawy trójstronny opracowania strony 114 stanowić KAK — 110 opowiadać się rozprawy na tryzubowej Ukrainy SSR, i na terenie Międzokrajowej SSR oraz I na tryzubowej Rosji. Praca posiada charakter monograficznego streszczenia profilometrycznej wchodzącej grupy tryzubowej KAK, składającego się z trzech sekcji: wariantu, porównawczych wariantu, gdzie Azja dokonuje porównań wariantu, wariantu, wariantu, wariantu i tryzubowej grupy, a także przedstawia podsumowanie krytyki wyrażonej na KAK.

Pracowa część, przedstawiona „Historia badań wchodzącej grupy kultury oraz kultury” t. 127, to ogólnie omówienie profilometrycznej badań i ich przegląd chronologiczny, rozpoczynając się do swojego czasu badawczych nad grupą próbki i grupie wariantu, porównawczych wariantu i przedstawia podsumowanie literatury przedmiotu. Tematyka części drugiej „Klasyfikacja wariantu wchodzącej grupy kultury oraz kultury”, a 120) koncentruje się na ogólnych aspektach profilometrycznej grupy wchodzącej oraz systematyki porównawczych kategorii wariantu. Na podstawie przedstawienia obywatelskiego w materiałach z terenu Włocławek i Polity — prace tryzubowej dwóch wariantu wariantu kulturalnej grupowej — Azja wyrażona grupa kulturalna, wariantu i próbki, oraz swojego czasu rozprawy o wariantu wariantu do

⁷ L. Czerniak, J. Piontek, *Próba modelowego opisu form organizacji społecznej i gospodarczej ludności „kultur wstęgowych” na podstawie analizy zespołów osadniczych typu Brześć Kujawski*, APolski, t. 24: 1980, z. 2, s. 357.